

УДК 821.161.2.09"1910/1930"

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2023.4.8>**Ольга ХАРЛАН**

доктор філологічних наук, професор-завідувач кафедри української та зарубіжної літератури Бердянського державного педагогічного університету, вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна, 69000

ORCID: 0000-0001-5760-9085

Olga KHARLAN

Doctor of Philological Sciences, Professor-Head of the Department of Ukrainian and foreign literature of Berdyansk State Pedagogical University, 66, Zhukovski St, Zaporizhzhia, Ukraine, 69000

ORCID: 0000-0001-5760-9085

**«ЧЕРВОНИЙ РЕНЕСАНС» У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ:
ХУДОЖНІ МОДЕЛІ****“THE RED RENAISSANCE” IN CONTEMPORARY UKRAINIAN
PROSE: ARTISTIC MODELS**

Українська література 1910–1930-х років (міжвоєнне двадцятиліття Розстріляне Відродження, Червоний Ренесанс) набуває все більшої актуальності в наш час. Покоління, яке було знищене тоталітарною системою в цю епоху, залишило художні твори, які звучать по-сучасному. Існує значний корпус літературознавчих текстів, у яких аналізується доробок тогочасних майстрів слова. Видаються мемуари, епістолярій, архівні матеріали різного характеру письменників цього періоду, знімаються документальні та художні фільми як за творами авторів Розстріляного Відродження, так і про їхню мистецьку діяльність. **Мета** статті – проаналізувати тексти сучасних прозаїків про загальну атмосферу та літературну діяльність представників Червоного Ренесансу, виокремивши три моделі: історичну, психологічну, біографічну. Для реалізації мети необхідно вирішити завдання: зробити загальний огляд текстів особистого характеру (спогади, листування); систематизувати наявні зразки сучасної художньої прози, визначивши три моделі; проаналізувати прозові тексти і з'ясувати їх художню специфіку. **Новизна** полягає в тому, що художня проза («Марта» (2014) Лілії Черен, «Моя божевільна» (2016) Андрія та Світлани Клімових, «Свідок» (2007) Варвари Жукової, «Зеро. Поховальний промовець» (2020) Євгенії Кузавської) не досліджувалася в аспекті створення та аналізу узагальнювальної картини суспільно-літературного процесу періоду Червоного Ренесансу. **Висновки.** Сучасні українські прозаїки в художніх текстах пропонують три моделі зображення літературного процесу: історичну, психологічну, біографічну. Осмислення тенденції доби міжвоєнного двадцятиліття відбувається через аналіз її особливостей та основних характеристик художньо-літературного процесу. Використовуючи справжні факти із біографій письменників, застосовуючи авторський вимисел, сучасні прозаїки передають важливі риси епохи та пропонують художні біографії письменників 1910–1930-х років.

Ключові слова: Червоний Ренесанс, проза, історична, психологічна, біографічна моделі, сучасна проза.

The Ukrainian literature of the 1920s and 1930s (the interwar twentieth century, the Executed Renaissance, the Red Renaissance) is gaining in relevance today. The generation that was destroyed by the totalitarian system at that time left behind works of art that sound contemporary. There is a considerable corpus of literary texts analyzing the works of the masters of the word of that time. Memoirs, epistolaries, and archival materials of various kinds by writers of this period are published, and documentaries and feature films are made both on the works of the authors of the Executed Renaissance and their artistic activities. The **purpose** of the article is to analyze the texts of contemporary prose writers about the general atmosphere and literary activities of the representatives of the Red Renaissance, identifying three models: historical, psychological, and biographical. To achieve this goal, it is necessary to solve the following tasks: to make a general overview of personal texts (memoirs, correspondence); to systematize the available examples of contemporary fiction, identifying three models; to analyze prose texts and find out their artistic specificity. The **novelty** lies in the fact that fiction (“Martha” (2014) by Lilia Cheren, “My Madwoman” (2016) by Andriy and Svitlana Klimov, “The Witness” (2007) by Varvara Zhukova, “Zerov. The Funeral Oratorio” (2020) by Yevheniia Kuzhavska) has not been studied in terms of creating and analyzing a generalized picture of the socio-literary process of the Red Renaissance. **Conclusions.** Contemporary Ukrainian prose writers offer three models of depicting the literary process in their fiction: historical, psychological, and biographical. The tendency of the interwar twentieth century is understood through the analysis of the peculiarities of the era and the main characteristics of the artistic and literary process. Using facts from the biographies of writers, and applying the author's fiction, contemporary prose writers convey important features of the era and offer artistic biographies of writers of the 1920s–1930s.

Key words: The Red Renaissance, prose, historical, psychological, biographical models, contemporary prose.

Актуальність дослідження. Література 1920–1930-х років, як свого часу заборонена через репресії проти письменників, так і дозволена, у наш час (пере)прочитується. Зацікавлення творами цього періоду тільки збільшується, що сприяє з'ясуванню особливостей літературного процесу зокрема та культурного процесу загалом. Свідчення очевидців епохи доповнюються сучасними художніми версіями, в яких подається інтерпретація суспільно-політичних обставин доби, розкриваються окремі особистості, аналізується психологічний стан персонажів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Період Червоного Ренесансу (1920–1930-і роки) неодноразово ставав об'єктом зображення в мемуаристиці, документальних та автобіографічних творах, щоденниках. Про літературне життя підрадянської України можемо прочитати в Юрія Смолича [15], Галини Коваленко-Плужник [10], Тетяни Кардиналовської [8], Володимира Куліша [12], Тамари Мороз-Стрілець [14], Василя Сокола [16], Наталки Дукиної [4], Григорія Костюка [11], Докії Гуменної [3], багатьох інших свідків того часу. Опубліковані листи Миколи Хвильового [18], Миколи Куліша [13], Івана Дніпровського [7], інших письменників – як громадського, так інтимного змісту, з яких можна скласти частини мозаїки тогочасного життя. Важливою складовою загальної картини є серія «Архів Розстріляного Відродження» (видавництво «Смолоскип»): у першому томі 2010 р. (упорядкування, передмова і примітки Леоніда й Олександра Ушкалових) зібрано матеріали з архівно-слідчих справ Мечислава Гаска, Володимира Гжицького, Мирослава Ірчана, Якова Кальницького, Олекси Слісаренка, Івана Ткачука й Михайла Ялового [2]; другий, виданий у 2016 р. (упорядкування, передмова і примітки Ольги Бертелсен), містить матеріали архівно-слідчої справи про режисера, актора, теоретика театру Леся Курбаса і його театр «Березіль», а також документи, пов'язані з його реабілітацією [1]. Окремого місця заслуговує видання у 2009 р. «Полювання на «Вальдшнепа. Розсекречений Микола Хвильовий» [20] (упорядкування Юрія Шаповала, автори передмов Юрій Шаповал і Володимир Панченко), в якому опубліковані унікальні документи ГПУ, що стосуються життя і творчості Миколи Хвильового. Багато цікавого матеріалу містить науковий і документальний журнал «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ» (видається з серпня 1994 р.). Окремо слід згадати цифрування та оприлюднення кримінальних справ громадян, що були незаконно засуджені

в часи терору, серед яких є і документи письменників.

У 2017 р. знято документальний повнометражний фільм «Будинок «Слово»», в 2021 вийшов на екрани художній фільм «Будинок «Слово». Нескінчений роман» режисера Тараса Томенка, автори сценарію – Любов Якимчук і Тарас Томенко; існує досить багато відеопроєктів про цю епоху. Отже, можна зафіксувати наявність публікацій протягом десятиліть про події 1920–1930-х років і сучасне зацікавлення цим періодом і темою.

Визначення мети дослідження: проаналізувати тексти сучасних прозаїків про загальну атмосферу та літературну діяльність представників Червоного Ренесансу, виокремивши три моделі: історичну, психологічну, біографічну. Для реалізації мети вирішуються **завдання:** зробити загальний огляд текстів особистого характеру (спогади, листування); систематизувати наявні зразки сучасної художньої прози, визначивши три моделі; проаналізувати прозові тексти і з'ясувати їхню художню специфіку.

Виклад основного матеріалу. В останні роки опубліковано ряд художніх творів, у яких ідеться про культурний простір цього часу, в тому числі й літературний. Що цікаво, сучасні письменники обирають різні жанрові підходи й художні стратегії для зображення складної, трагічної, але й надзвичайно величної епохи. Можемо говорити про кілька жанрово-стильових моделей, які спостерігаємо в сучасній літературі. Зокрема, серед них – твори Варвари Жукової «Свідок» (2007), Лілії Черен «Марта» (2014), Андрія та Світлани Клімових «Моя божевільна» (2016), Ірен Роздобудько «Прилетіла ластівочка» (2018), Євгенії Кужавської «Зеров. Поховальний промовець» (2020), Катерини Лебедевої «22. Містичний випадок на Вознесенському узвозі в Києві» (2020), які презентують три моделі сучасної прози про Червоний Ренесанс: історичну, психологічну, біографічну.

Роман Лілії Черен (псевдонім Лілії Чорної) «Марта» [19] пропонує історичну художню модель подій міжвоєнного двадцятиліття. У романі йдеться про події 1918–1934 років, тобто він охоплює роки національно-визвольних змагань, період НЕПу, і початок трагічних 1930-х років. На думку Павлини Дунай, «така ретельна хронометризація романного часу з його особливими прикметами видає в авторці добре обізнаного історика. Недаремно так звана «історія повсякдення» постає, напевно, одним із повноправних героїв роману» [5, с. 104]. Описувані у творі події дають можливість ознайомитися з часами голоду початку

1920-х років, покращенням житті після встановлення НЕПу, страх перед репресіями, що почав формуватися вже в другій половині 20-х, трагізм початку 30-х. Історичний образ епохи підкреслюють епіграфи до розділів із поезій П. Тичини, Ю. Клена, О. Влизька, В. Сосюри.

Погоджуємося з твердженням П. Дунай, що роман «Марта» містить численні відсилання до багатой мемуарної, епістолярної, щоденникової прози того часу, періодики та художньої літератури (Віктора Петрова, Наталі Полонської-Василенко, Софії Зерової, Кліма Поліщука, Юрія Клена, Юрія Смолича, Докії Гуменної, щоденниками С. Єфремова). Окремим підтвердженням історичного підґрунтя твору є авторські зноски-пояснення тієї чи іншої подій або явища. Тому перебіг подій насичений історичними даними, деталями, описом настроїв тогочасних жителів Києва [5].

Київ постає окремим персонажем роману. Його образ починає формуватися від епіграфа до першого розділу «Середина червня 1920 року, Київ», що взятий із «Попелу імперій» Юрія Клена:

Розмитий вздовж і впоперек,
Немов облитий цебрами помийів,
Забутий Богом Баальбек –

Такий був у двадцятім році Київ... [19, с. 7]. Завершується у листопаді 1930 року, коли Марта підсумовує своє життя в місті, а Київ уже заповнений доносимами, «не дуже чемними» сусідами, «головами житлокоопу», які приносять повістки на виселення з квартир. Справжній Київ з його Купецьким садом, «Долиною троянд», «Шато де Флер», Маріїнським парком, Царською площею, кав'ярнями залишився в минулому житті. Марта теж змінюється: заарештовано її чоловіка, вона звільнена з роботи, намагаючись якось вижити, влаштовується двірничкою, але й це не рятує від виселення. Атмосфера міста змінюється від голоду й злиденності початку 20-х через відчайдушність і намагання вижити будь-якою ціною у їх другій половині і до зневіри та розпачу початку 30-х. Майже монументальний пейзаж 1924 р. («Стояли ще вкриті снігом Володимирські гори. Клекотів людськими голосами, дзвоном трамваїв, шипінням автівок і гуркотом ломовиків Хрещатик – центральна артерія міста. На сході над Шулявкою здіймався задушливий дим упереміш з мазутом. На півдні гомоніла базаром і єврейським передмістям Деміївка. Широкий Дніпро обмивав брудні береги, виносив догори сміття і брудну вугільну пилюку. Гримів, вирував, наповнюючись багатоголоссям міста

й села торговий і промисловий Поділ, відкриваючи ворота перед гостями» [19, с. 148]) змінюється картинами черг за продуктами, протестами тих, хто не отримав карток, брудними вулицями й провулками.

Важливою частиною простору міста Лілія Черен змальовує читацькі зацікавлення його мешканців. Коли на питання Тимофія про коло її читання Марта називає Арцибашева і Чарську, то він пропонує змінити авторів, натомість пропонуючи «Історію України-Руси» Михайла Грушевського. Персонажі роману в поетичних двобоях використовують поезію Павла Тичини і Василя Еллана-Блакитного, працюють над постановкою «Містерії-буф» В. Маяковського. Цікавим для розуміння тогочасної повсякденності є епізод впорядкування бібліотеки, що ним зайнялася Марта, переселившись до Герберта.

Історична модель культурного та літературного життя в романі «Марта» допомагає зрозуміти важливі зміни та настрої мешканців Києва, познайомитися з топографією міста, побачити перебіг повсякденного життя міста, відчутти бажання і почуття киян.

«Моя божевільна» [9] Андрія та Світлани Клімових – психологічний роман, «містична хронологія епохи» [9, с. 2]. Як зауважено в передмові, автори «спробували розповісти про трагедію знакових постатей Розстріляного Відродження без публіцистичного надриву й патріотичних схлипувань, так би мовити, в «персональному аспекті» [9, с. 3]. «І якимсь дивним дивом ще тоді, коли писався цей роман (його було закінчено в 2009 році), нам удалося певною мірою передбачити розвиток сучасної історії, у тому числі й нинішню “гібридну” війну – ще одне підтвердження того, що час – не така вже й неподоланна перешкода» [9, с. 4].

Події роману розгортаються в двох часових вимірах: 1930-і роки та неідентифіковане майбутнє, яке за предметами (мобільний телефон, супермаркети тощо) подібне до нашого сучасного, але страшна катастрофа – їжа, що з невідомих причин стає отрутою, надає цьому періоду антиутопійного характеру. Що цікаво, письменник Петро Хорунжий і Хлопець з майбутнього через певні обставини відкрили своєрідний часовий портал і можуть спілкуватися. Хорунжий таким чином дізнається про майбутні події: терор, розстріли, долі дорогих людей.

Роман починається з того, що відомий письменник, символ свого покоління Петро Хорунжий, виїхавши у відраядження в невелике містечко Харківщини, в готелі закінчує життя самогубством, вистреливши в серце

з револьвера. Події, що передували цьому вчинку, і ті, які сталися після нього, складають основну сюжетну лінію роману. Читач, знайомий із історією української літератури цього періоду, відразу проведе аналогії з постаттю Миколи Хвильового (хоч автори й наголошують: «Усі без винятку персонажі «Моєї божевільної» вигадані й будь-які збіги – лише випадковість» [9, с. 4]). По-своєму впізнавані Сергій Пилипенко (Андрій Филипченко), Лесь Курбас (Ярослав Сабрук) та багато інших. Але таке вгадування насправді шкодить загальному задуму роману: важливо бачити не конкретну історичну особу, а загальний настрій початкового піднесення, а потім страшного розчарування і катастрофи.

Роман переповнений історіями кохання: Петро Хорунжий і Олеся Клименко, Казимир Валер і Юлія Рубчинська. Кохання заборонене й узаконене визначає поведінку персонажів, веде їх до виходів із глухих кутів і знищує в простих ситуаціях. Химерне переплетіння почуттів і людських доль веде до важливого висновку: «любов залишалася любов'ю» [9, с. 379].

Загальна ситуація Червоного Ренесансу передається через різні сюжетні ходи та проблемні ситуації. Спілкування, інтриги, стеження, наклепи, розчарування – незначний перелік почуттів і подій, описаних у творі. Письменницьке життя в будинку «Слово» у своєму повсякденному вимірі постає звичним і навіть небагатим на життєві розкоші: великі квартири з високими стелями, що мали свідчити про особливе становище людини культури, стають пастками для своїх мешканців – і це дуже вдало передають автори. Інтер'єри квартири Хорунжого, Маїї Світличної та Юліанова, дачі Филипченка, підвального приміщення художника Валера, пейзажі Слобожанщини створюють особливу атмосферу присутності читача в художньому просторі роману.

Автори проводять своєрідний діалог з Миколою Хвильовим. Як пам'ятаємо, в повісті «Сентиментальна історія» Хвильового ключову роль відіграє художник Чаргар. У романі «Моя божевільна» художник Казимир Валер підписує свої картини саме цим іменем. Інші містичні збіги теж присутні: бабуся коханої дівчини Хлопця з майбутнього виявляється тим напівмертвим немовлям, яке залишили селяни в харківському сквері, коли їх проганяли міліціонери. Хорунжий, який перед тим віддав усі гроші, що в нього були, цим людям, бачить родиму пляму на обличчі маленької дитини, а потім ця ж пляма попаде в поле його зору, коли він у дивному стані

«післясмерті» побачить стареньку жінку: «І тут я нарешті розгледів рожеву родиму пляму, що, облуплюючись, розпливалася, на її лівій скроні і маже дотяглася до вуха» [9, с. 399].

У романі загальна історія Розстріляного Відродження прочитується через психологічні портрети персонажів, несподівані сюжетні колізії, створення особливої напруги через ситуацію «відоме через невідоме»: читач знає, як складеться доля багатьох персонажів і яким буде загальний фінал. Правда, деякі персонажі також знають як свою долю, так і своїх знайомих, адже Хорунжий через свої проникнення в інший час уже бачив майбутнє, описав його, а після смерті архів письменника, намагаючись зберегти, прочитали й інші. Тому одним із найсильніших епізодів твору є етапування ув'язнених із Соловецького острова на материк в урочище Сандармох (це ми вже знаємо в майбутньому), катування і розстріл.

«Свідок» [6] Варвари Жукової (псевдонім, запозичений у Едварда Стріхи (1888–1934) пропонує ще одну модель – біографічну. Цей текст є цікавою містифікацією, про що пише у статті «З історії однієї літературної містифікації» [17] Олег Соловей (у цьому дослідженні питання авторства не будемо розглядати). Книга є своєрідним неофіційним життєписом Володимира Свідзінського, якого було жорстоко вбито 27 вересня 1941 року. Його, за офіційними даними, разом із кількома десятками насильно евакуйованих з Харкова людей, живцем спалили у клуні поблизу м. Салтова. У романі подається версія про можливість врятування Свідзінського. На початку шістдесятих років про це дізнаються в КДБ і відкривають справу, а той, хто колись наказував підпалити клуню, тепер має знайти єдиного, хто вижив, – Свідка.

Літератори міжвоєнного двадцятиліття, вважає автор роману, приділяючи велику увагу Слово, відчували усю його багатогранність та безмежність. Слово несподівано відкрило для них своєрідний портал у так зване Помежів'я – проміжок між світами, в якому народжуються асоціації, можна відшукати правду й побачити реалії. Тих, хто проходив туди, необхідно було знищити, бо вони могли зашкодити. Свідок – саме той, хто осягнув силу Слова й можливість використання його проти влади, хто вигадав «символічну мову, яка не руйнувала, а обходила десятою дорогою мілітаристські штампи сучасності» [6, с. 48], залишився живий, як уціліли й зошити, у яких він записував свої твори. «Всякого роду заміщення букв, руйнування слова – це розкладання осмисленості нашого буття» [6, с. 36],

як скаже майор своєму напарнику, аналізуючи тексти Свідка. І таке розкладання таки відбувається з сірим чоловіком – із Храмовим. Авторка навіть називає новий тип людини – «homo stalinus».

У тексті постійно зустрічаються інакомовлення, намагання пояснити певні образи. Часто вживаються цитати футуристичних та символістських віршів, згадуються імена інших письменників. Йосиф Сталін постає як персонаж твору, який є утіленням Зла.

Цитати, символи, кодування певних знаків, фольклоризми, звернення до філософських ідей Тойнбі, Фрейда, Сквороди роблять роман цікавими з погляду моделювання сучасного погляду на події Червоного Ренесансу.

Висновки та пропозиції. Портрет Червоного Ренесансу в історичних творах про цю епоху прочитується в різних аспектах – історичному, соціальному, побутовому, політичному, естетичному, психологічному, пропонуючи різні жанрово-тематичні моделі. Історична, психологічна та біографічна моделі, проаналізовані нами, засвідчують різноманітні підходи до зображення подій міжвоєнного двадцятиліття. Вважаємо, що зацікавлення українськими творами цього періоду, викличе появу художньої прози про нього. Тому в перспективі важливо відстежувати інші жанрово-тематичні моделі, що даватиме змогу скласти цілісну картину тогочасної епохи.

Література:

1. Архів Розстріляного Відродження: Лесь Курбас і театр «Березиль». Архівні документи (1927–1988). Т. 2. Київ: Смолоскип, 2016. 504 с.
2. Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ укр. письменників 1920–1930-х рр. Т. 1. Київ: Смолоскип, 2010. 463 с.
3. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі. Кн. 2. Жар і крига. Київ: Дніпро, 2004. 520 с.
4. Дукина Н. На добрий спомин... Повість про батька. Харків: Видання часопису «Березиль», 2002. 592 с.
5. Дунай П. Лілія Черен, Марта та інші. *Слово і Час*. 2016. № 3. С. 104–107.
6. Жукова В. Свідок: роман. Київ: Дуліби, 2007. 154 с.
7. З приватного епістолярію Івана Дніпровського та Марії Пилинської: Підготовка тексту, коментар Т. Трофименко. *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ: Laurus, 2012. Т. 7. С. 259–323.
8. Кардиналовська Т. Невідступне минуле. З продовженням, написаним доньками Тетяни Асею і Мірталюю. Від темряви до світла. Київ: Київ – Париж – Дакар, 2017. 381 с.
9. Клімова С., Клімов А. Моя божевільна: роман. Харків: Фабула, 2016. 416 с.
10. Коваленко-Плужник Г. Спогади. *Україна*. 1990. № 2–4.
11. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. Едмонтон: КІУС. Кн. перша. 1987. 743 с.; Кн. друга. 1998. 609 с.
12. Куліш В. Слово про будинок «Слово»: спогади. Торонто: Вид-во «Гомін України», 1966. 68 с.
13. Куліш М. Твори: В 2 т. Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. 877 с.
14. Мороз-Стрілець Т. Голос пам'яті: спогади. Київ: Рад. письменник, 1989. 195 с.
15. Смолич Ю.К. Твори: У 8 т. Т.7 / Упоряд. О. Смолич. Київ: Дніпро, 1986. 702 с.
16. Сокіл В. Здалека до близького (спогади, роздуми). Едмонтон: КІУС, 1987. 359 с.
17. Соловей О. З історії однієї літературної містифікації. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. Вип. 24. 2016. С. 54–73. URL: <https://japul.donnu.edu.ua/article/view/6108>
18. Хвильовий М. Твори в 5 т. Т. 5. Нью-Йорк – Балтимор – Торонто: ОУП «Слово»; УВ «Смолоскип», 1986. 834 с.
19. Черен Л. Марта: роман. Київ: Дуліби, 2014. 253 с.
20. Шаповал Ю. Полювання на Вальдшнепа. Розсекречений Микола Хвильовий. Київ: Темпора, 2009. 296 с.

References:

1. Arkhiv Rozstrilianoho Vidrozhennia: Les Kurbas i teatr «Berezil». Arkhivni dokumenty (1927–1988) [Archive of the Shot Renaissance: Les Kurbas and the Berezil Theater. Archive documents (1927–1988)]. Т. 2. Kyiv: Smoloskyp, 2016. 504 p. [in Ukrainian].
2. Arkhiv Rozstrilianoho Vidrozhennia: materialy arkhivno-slidchykh sprav ukr. pismennykh 1920–1930-kh rr. [Archive of the Shot Renaissance: materials of archival and investigative cases Ukrainian writers of the 1920s–1930s]. Т. 1. Kyiv: Smoloskyp. 2010. 463 p. [in Ukrainian].
3. Humenna D. (2004). Dar Evdotei. Ispyt pam'iaty [Gift of Eudothea. Memory test]. Kn. 1. Kyivski kruchi. Kn. 2. Zhar i kryha. Kyiv: Dnipro, 520 p. [in Ukrainian].
4. Dukyna N. (2002). Na dobryi spomyn... Povist pro batka [In good memory... A story about a father]. Kharkiv: Vydannia chasopysu «Berezil», 592 p. [in Ukrainian].
5. Dunai P. (2016). Liliia Cheren, Marta ta inshi [Lilia Cheren, Marta and others]. *Slovo i Chas*. № 3. P. 104–107 [in Ukrainian].

6. Zhukova V. (2007). Svidok [Witness]: roman. Kyiv: Duliby, 154 p. [in Ukrainian].
7. Z pryvatnoho epistolariiu Ivana Dniprovskoho ta Marii Pylynskoi [From the private epistolary of Ivan Dniprovsky and Maria Pylynska]: Pidhotovka tekstu, komentar T. Trofymenko. *Spadshchyna: Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*. Kyiv: Laurus, 2012. T. 7. P. 259–323 [in Ukrainian].
8. Kardynalovska T. Nevidstupne mynule. (2017). Z prodovzhenniam, napysanym donkamy Tetiany Aseiu i Mirtaloiu. Vid temriavy do svitla [The irrevocable past. With a sequel written by Tatiana's daughters Asaya and Mirtala. From darkness to light]. Kyiv: Kyiv – Paryzh – Dakar, 381 p. [in Ukrainian].
9. Klimova S., Klimov A. (2016). Moia bozhevilna [My crazy]: roman. Kharkiv: Fabula, 416 p. [in Ukrainian].
10. Kovalenko-Pluzhnyk H. (). Spohady [Memories]. *Ukraina*. 1990. № 2–4 [in Ukrainian].
11. Kostyuk H. (1987). Zustrichi i proshchannia: spohady [Meetings and farewells: Memories]. Edmonton: KIUS. Kn. persha. 743 p.; Kn. druha. 1998. 609 p. [in Ukrainian].
12. Kulish V. (1966). Slovo pro budynok «Slovo»: spohady [A word about the house "Slovo": Memories]. Toronto: Vyd-vo «Homín Ukrainy», 68 p. [in Ukrainian].
13. Kulish M. (1990). Tvory [Writings]: V 2 t. T. 2. Kyiv: Dnipro, 877 p. [in Ukrainian].
14. Moroz-Strilets T. (1989). Holos pam'iaty: spohady [The Voice of Memory: Memories]. Kyiv: Rad. pismennyk, 195 p. [in Ukrainian].
15. Smolych Yu.K. (1986). Tvory [Writings]: U 8 t. T.7 / Uporiad. O. Smolych. Kyiv: Dnipro, 702 p. [in Ukrainian].
16. Sokil V. (1987). Zdaleka do blyzkooho (spohady, rozдумы) [From far to near (memories, reflections)]. Edmonton: KIUS, 359 p. [in Ukrainian].
17. Solovei O. (2016). Z istorii odniiei literaturnoi mistyfikatsii [From the history of one literary mystification]. *Aktualni problemy ukrainskoi literatury i folkloru*. Vyp. 24. P. 54–73. Retrieved from <https://japul.donnu.edu.ua/article/view/6108> [in Ukrainian].
18. Khvylovyi M. (1986). Tvory [Writings] v 5 t. T. 5. Niu-Iork – Baltymor – Toronto: OUP «Slovo»; UV «Smoloskyp», 834 p. [in Ukrainian].
19. Cheren L. (2014). Marta [Marta]: roman. Kyiv: Duliby, 253 p. [in Ukrainian].
20. Shapoval Yu. (2009). Poliuvannia na Valdshnepa. Rozsekrechenyi Mykola Khvylovyi [Woodcock hunting. Declassified Mykola Khvylovyi]. Kyiv: Tempora, 296 p. [in Ukrainian].